

Tsalwa Ra Tifanelo **Ro Vevuka:**

Constitution of Zimbabwe Amendment (No. 20) Act 2013

1. XINI XINGEWA NAWU WA TIFANELO (DECLARATION OF RIGHTS)?

Nongonoko wa Milawu hi wona nawu wu vulavulaka henhleni ka mafumeliwe a tiko. Nawu wa Tifanelo wu kumeka ka Kavanyisa ya vumune ka Nongonoko wa Milawu. Wu vulavula henhleni ka tifanelo leti hinga natona tikweni ra Zimbabwe.

Swaboha eku hiva na tifanelo ta hina hi kuri hi vanhu. Tifanelo leti ti fulavuliko hehleni ka tonaka Nawu wa Tifanelo, tifanelo ti nga ka Nongonoko wa Milawu. Yin'wani na yin'wani milawu yi hi tekelako tifaneli ta hina a yi fanelangi. Loko tifanelo ta hina ti tshoviwa swaboha eku fambisa mhaka ka khoto.

Nawu wa Tifanelo hi wona Nongonoko wa Milawu wutshwa wu ngana tifanelo ta mahanyelo, swa tipolitika na swaku fumiwa ka tiko. Yi komba nakambe tifanelo ta xiyimo xin'wani ni xin'wani. Tifanelo ta swa **mahanyelo na swa tipolitika** hi tona tifanelo leti munhu a ngana tona kukota mutshami wa tiko. Tifanelo leti ti sivelela munhu ka ku xanisa hi fumo, hi van'wani vanhu kumbe hi tshumu wihi swa wona. Nakambe tifanelo leti ta hi pfuna eku hi kota ku ngena ka swa mahanyelo na swa tipolitika kuhi hava xihlawuhlawu na ku tshikeleliwa hi van'wani. Tin'wani tifanelo tifambelanako ne tlawa lowu tihlanganisa: tifanelo ta kuhanya, kuva munhu a nga chucheka kuvulavula, na ku famba na van'wani vanhu xikun'we na ku ngena ka swa tipolitika. Tifanelo leti tewa hi tona **tifanelo ta ku sungula** ka rihanyo ra munhu nakambe tifanela kuhloniphiwa.

Tifanelo ta swa mahanyelona tumbuluko ti vulavula hehleni ka tifanelo ta ku tirha, swakudya, vutomi, dyondzo na lirhimi la wena. Tifanelo leti tile ka **tlawa wavumbirhi wa tifanelo** hiku tihuma ka tifanelo ta mahanyelo na swa tipolitika. Tifanelo ta vukun'we na ta mitlawa tewa tifanelo ta **tlawa wa wunharhu**. Leti tihlanganisa tifanelo ta kuhumelela, kurhula na ku tshama ka ndawu ya kahle. Tifanelo na swakuendla swa fambelana. Mun'wani ni mun'wani u na xokuendla neku hlonipha tifanelo ta van'wani vanhu nakambe na kuhlonipha Nongonoko wa Milawu na nawu wa tiko ra Zimbabwe. Tifanelo ti nga ka Nawu wa Tifanelo tiendla eku kurhandza ka xitshungu ku endliwa nakambe tifanelo ta van'wani ti hloniphiwa.

2. Man'wani matiko a na swona swa Nawu wa Tifanelo?

Matiko yo tala a na swona swa Nawu wa Tifanelo. Ka matiko a ngana nongonoko wa mulawu wutshwa oendla honge his South Africa na Namibia swi kona.

3. Hi tihhi tifanelo ti nga ka Nawu wa Tifanelo?

Tifanelo ti nga ka Nongonoko wa Milawu ti tele. Ti hlanganisa: swa mahanyelo, swa tipolitika, swa mufumo wa tiko, swa tumbuluko, swa tifanelo ta tlawa. Kune ku tinyikela ka kuva na fumo u nga chucheka ku kumekako ka Kavanyisa 2 laha ku ngana swihongomelo swa tiko. Kavanyisa 3 yile hehleni ka tifanelo ta matshamelo. Kambe Nawu wa Tifanelowona wu kumeka ka Kavanyisa 4. Nawu wa Tifanelo wu khoma tiko, swa nawu, vanhu va fumako tiko, swa ti khoto na man'wani na man'wani matirhele ya fumo. Wu komba nakambe leswi swi fanelaka ku endliwa hi tshumu munhu kumbe hi tikambani. Ti kona tifanelo ta vanhu na tikambani. Ka Nawu wa Tifanelo, khoto yi fanela ku nakanya leswi:

- Nawu wu khomako matiko hikwawo na swi kheselano leswi Zimbabwe na man'wani matiko va nga tsalelana hasi;
- Hikwaswo leswi swi nga ka Nongonoko wa Milawu ngofungofu swikhongomelo swi kumekako ka Kavanyisa 2;
- Swilo leswi swi fambelanako na ku fuma tiko ku nga chucheka swi kombako ku lulama, ku hlonipha vanhu na ku kuendla swo fanana ka vanhu hikwawo

Swirhitano, khoto ya kota ku tirhisa nawu wu tirhisiwako ka man'wani matiko.

3.1 Tifanelo ta vanhu na ku chucheka swi ngana risima

Leswi swi landzelako hi tona tifanelo ti kumekako ka Nawu wa Tifanelo:

Fanelo ya kuhanya

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo ya kuhanya. Kambe Nongonoko wa Milawu wa khesela eku munhu a dlawa loko yena a hi dlele munhu hi tindlela ti nga twisisekiko. Khoto a yi khesele ku avanyisela vanhu va landzelako eku va dlawa:

- Mun'wani ni mun'wani a tova a rina malembe a nganiko makhume mambirhi ni lin'we (*21 years*) ka karhi a nga pala mhaka;
- Mun'wani ni mun'wani a ni a ngana malembe a hindzako makhume tlhanu na makhume mambirhi (*more than 70 years*);
- ka vavasati

Vana vangase phulukiwako vana fanelo ya kuhanya. Kuna nawu u tova kona wu kotako kukhesela ku susa muyimani swika swi fambelana naxiyimo xa kona.

Fanelo ya kuva munhu a nga tshutsheka

Munhu mun'wani ni mun'wani u na fanelo ya kuva munhu a nga tshutsheka. Leswi swivula eku kuhava munhu a fanelako ku pfaleriwa kumbe ku bohiwa a ri hava mhaka. Leswi swi vula nakambe eku kuhava a fanelako ku bohiwa loko a tsandzekile kuhakela xikweleti.

Tifanelo ta vanhu vanga bohiwa kumbe kupfaleriwa

Tifanelo ti nga ka xiyenge lexi ti hlanganisa:

- eku byeriwa ku u boheriwe yini kumbe ku u pfaleriwa hi mhaka muni;
- eku yimeleriwa hi gweta;
- eku kala a ngafositeriwi ku khesa mhaka;
- eku a byeriwa tifanelo ta munhu loko a hi bohiwe;
- eku yala a hi miyele;
- eku tivisa xaka ra yena;
- eku hlonipheleliwa tifanelo ta yena;
- eku yala mhaka leyi a tova a hi boheriwe kumbe kupfaleriwa yona;
- eku khon'wa kahle na ku hloniphiwa.

Loko munhu a bohiwa kumbe kupfaleriwa u fanela ku fambisiwa ka khoto hiku kahlula. A nga faneli kuheta tiawara ti ringanako 48 ndzako kaku bohiwa kumbe ku pfaleriwa ka yena hambi u ri Soto, Mugqivela kumbe masiku eku wisa. Loko munhu a nga fambisiwi ka khoto u fanela ku tshikiwa.

Fanelo yaku hloniphiwa ku kota munhu

Hi fanelo hapela eku mun'wani ni mun'wani a hloniphiwa ka rihanyo ra yena hambi a ri ka xiyimo xihi. Fanelo leyi yikona ka Nongonoko wa Milawu. Leswi swi kumeka ka xiyenge 51 nakambe swi kona ka xiyenge 3 laha swi kombetiwako eku swilo swa risima ka vutomi bya munhu. Henge mavulaveliwe swinga endliwa, ku hloniphiwa ka munhu hikona ku tikisiwako hi khoto loko yi langutane ne Nongonoko wa Milawu.

Fanelo yaku hlayiseka swa kahle ku kota munhu

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku endla kumbe ku hleketa leswi a lavako hehleni ka mudzimba wa yena kumbe mihleketo ya yena, ku hlanganisa:

- fanelo yaku kala anga karatiwi
- fanelo yaku veleka n'wani

- fanelo yaku kala anga endlisiwi leswi a nga swi laviko kumbe ku kheselana na swona hehleni ka mudzimba wa yena.

Ku chucheka ku suka ka ku xanisiwa, ku endliwa swinga faneliko kumbe ku xonisiwa

Kuhava munhu a fanelako ku xanisiwa mudzimba wa yena kumbe mihleketweni wa yena. Kuhava munhu a fanelako ku khon'wa kumbe ku endliwa swi mu vavisako.

Kuchucheka ku suka ka vunandza

Kuhava munhu loyu a fanelako ku khon'wa u ngaku hi nadza kumbe kukala anga kheseliwa ku endla leswi a hleketako ku endla kumbe swa rihanya ra yena.

Kuchucheka ka ku endlisiwa tirho lowu u nga u laviko

Kuhava munhu a fanelako ku endlisiwa tirho a nga u laviko.

Ku endleliwa swo fana ku nga hava xihlawuhlawu

Hikwerhu ha fana ka nawu. Hikota ya sweswo swa boha eku hi siveleliwa hi nawu nakambe hi pfuniwa hi wona. Vavanuna na vavasati hine tifanelo to fana ka swi n'wani ni swi n'wani ku hlanganisa swa tipolitika, swa fumo wa tiko, swa tumbuluko kumbe swa mahanyelo. Munhu a nga faneli ku kala a nga khon'wi kahle hi mhaka yaku wa tiko lihi, wa muhlovo muni, wa lirhimi lihi, u tswaleliwe kwihi, u suka kwihi, wa tlawa wihi, u kholwa ka swihi, u sekela bandla lihi, u na mihleketo yihi, u landza tumbuluko wihi, wanuna kumbe wasati, u tekiwe kumbe anga tekiwangi, xisiwana kumbe u na xatshumu, u na vulema kumbe u hava, u kulile kumbe mutsongo, u na muyimani kumbe u hava, u tswaliwe a karhi a tshama na vatswali hikwavo kumbe u hava.

Fumo wa bohiwa eku u teka goza ra ku kuva na ku endleliwa swo fana. Wu fanela ku vona eku vanhu va atswasiwa ngopfu ngopfu lava va nga khon'wiko kahle.

Fanelo yaku kuva na fihlo

Swi hlanganisa kuva na fanelo yaku:

- kuva na muti, swi akiwa kumbe na swilo leswi swi ngeniwako loko u nga khesangi;
- kuva na muti, swi akiwa kumbe na swilo leswi swi sechiwako loko u nga khesasangi;
- Ku tekeliwa swilo swa wena;
- Leswi u bulako na van'wani vanhu swi tivi wena u nga swi lavi eku swi tivikana;
- Vanhu va nga vulavuli hi swa vutomi bya wena loko u nga swi lavi.

Fanelo yaku fambisana na lava u lavako

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku fambisana na van'wani vanhu, nakambe u na fanelo yaku kala a nga fambisana na van'wani. Kuhava munhu a bohiwako eku a fambisana na van'wani vanhu kumbe kufamba ka hlangano kumbe ka tlawa.

Fanelo yaku kombeta ku sola

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku kombeta ku sola kumbe ku humeta mihleketo ya yena hiku tsala loko a swi endla hiku rhula.

Fanelo hehleni ka mihleketo

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yakuva na mihleketo ya yena. Leswi swi hlanganisa kuva na mavonele a wena, ku kholwa ka wena, ku endla leswi u lavako, ku nyika mavonele a wena. Kuhava munhu a fanelako ku a vulavula leswi swi nga fambelaniko na mihleketo ya yena kumbe leswi a kholwako ka swona. Mutswari kumbe muhlayisi wa n'wana u na fanelo yaku kuhlayisa n'wana hi ndlela ya leswi va kholwako ka swona. Kambe a swi faneli eku phikizana na tifanelo ta n'wana ka swa dyondzo, vutomi na vukahle bya yena. Lava va ngana swi kholwa swa vona va kota ku aka tindawu leti va tova va endlela leswi va kholwako ka swona.

Fanelo yaku vulavula leswi u lavako kumbe ya swa mahungo

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku vulavula leswi a lavako, ku hlanganisa na leswi:

- fanelo yaku lava, ku amukela naku vulavula mihleketo kumbe man'wani mahungo;
- fanelo yaku endla swi vumbiwa swo hambanahambana, ku endla vulavisisi ka swi n'wani na ku chucheka hehleni ka swa ndyondzo.

Nakambe:

- fanelo ya swa ku teka mahungo yi kona. Vateki va mahungo a va bohiwi eku va boxa lomu va makumako.
- Swa ku haxa mahungo swa kheseliwa kambe swi fanela kuva na tipapilo ta swona.
- Swi humesako mahungo swa fumo a swi fanelangi ku sekela bandla lihi swa lona. Kambe vatekiva mahungo va tshutshekile ku humesa mahungo lawa va ma lavako ku suka ka vanhu vohambanahambana hambi a hambanako na ma vonele a fumo.
- fanelo yaku vulavula leswi u lavako a yi endli eku u xanisa van'wani kumbe kuva venga kumbe ku dlaya xiyimo ya mun'wani munhu. Fihlo ya van'wani vanhu yi fanela ku hloniphiwa.

Makumele ya mahungo

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe u na fanelo yaku kuma mahungo ku suka ka fumo. Tifanelo leti hambi tikambani tina tonavo.

Vanhu hikwavo vane tifanelo ta ku vutisa fumo kumbe ku ndzawulo u yimelelako fumo ku lulamisa timhaka ti vulavuliwako hehleni ka vona loko ti ngahi ta tiyiso.

Kufaneli kuri na nawu lowu u bohako eku kuva na tifanelo leti. Nawu lowu wa kota ku sivelela ku kuma mahungo hehleni ka swilo swi kota ku karhata xitshungu. Kusivelela loko ku fanela ku endleliwa eku vanhu va hanya kahle.

Swa lirhimi na tumbuluko

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku vulavula lirhimi leli lavako na ku endla swa tumbuluko wa yena kambe a swi faneli ku endleliwa eku dlaya tifanelo ta van'wani leti ti nga ka Nongonoko wa Milawu. Nongonoko wa Milawu weri kuna tindzimi ti rhinganako khume na tseu ti hlanganisako: Xichewa, Xingizi, Xibarwe, Xikalanga, Xikoisan, Xinambiya, Xindau, Xindebele, Xichangana, Xishona, Xisotho, Xitonga, Xitswana, Xivenda, Xixhosa na ku vulavula ka swi kombiso (sign Language).

Fanelo yaku hlawula tirho lowu u lavako

Mun'wani ni mun'wani munhu u na hlawulo yaku endla tirho lowu a lavako. Matirhele a kota ku vuliwa hi nawu.

Tifanelo hehleni ka swa mitirho

- mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku khon'wa kahle tirhweni na ku nyikiwa muholo u nga fanela.
- mun'wani ni mun'wani mutirhi u na fanelo yaku tirha swa kahle.
- mun'wani ni mun'wani munhu, handle ka maporhisa kumbe masocha wa kheseliwa ku terheka, kutshama Kunene tirhweni kumbe ku tshika ku tirha. Hikwasvo leswi swi endliwa kaku landzeleliwa nawu.
- vavasati na vavanuna vana fanelo yaku kuma muholo wofana ka tirho wofana.
- vavasati vana fanelo yaku kuma muholo hikwawo loku loko va hile kuwiseni vaka va rhinzela muyimani ka tin'hwetini tinharhu.

Fanelo yaku famba kumbe kutshama

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe u na fanelo yaku ngena tikweni ra Zimbabwe, kuhi hava ku hlongoliwa, ku kuma pasipoto kumbe tin'wani tiphepha ta ku fambisa.

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe kumbe tshumu munhu loyu a nga ngena tikweni ra Zimbabwe swi ngale naweni wa kheseliwa ku famba lomu a lavako hiku rhula na kutshama lomu a lavako kumbe ku huma tikweni.

Fanelo hehleni ka swa tipolitika

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe u na fanelo yaku:

- ngena ka hlawula yi nga tshutsheka
- ku hlawula swa tipolitika a hi tshutshekile
- ku ngena ka hlawulo yi ngana fihlekalo kumbe ku hlawulo loko a hina malembe khume na tlhanu na manharhu.

Swi karhi swi fambelana na Nongonoko wa Milawu, mutshami wa Zimbabwe u na tifanelo leti:

- ku sungula, kumbe ku ngena ka tlawa wa swa tipolitika loko a swi lava;
- kusekela tlawa wa swa tipolitika swi ngana kurhula;
- ku endla swa tipolitika hiku rhula

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe a ngana malembe khume na tlhanu na manharhu kumbe ku hindza u na fanelo yaku ngena ka hlawula kumbe ku hlawuliwa. Parliament ya Zimbabwe yi fanela ku sekela eku kuva na

mali nyikiwako mitlawa ya tipolika eku kuva na ku tshutsheka tikweni.

Fanelo yaku endleliwa swo fana

Mun’wani ni mun’wani u na fanelo yaku endleliwa swa kahle swi ngale nawini. Mun’wani ni mun’wani munhu u na fanelo yaku tivisiwa hiku tsaleliwa leswi swi kotako ku dlaya tifanelo.

Fanelo yaku twakala

Mun’wani ni mun’wani munhu loyu a pumbiwako mhaka u na fanelo eku a twaka mavulavulele a yena na ku avanyisiwa swi nga fanelo hi khoto nakambe hi karhi u nga fanela.

Mun’wani ni mun’wani munhu u na fanelo yaku famba ka khoto na ku yimeleliwa hi gweta.

Tifanelo ta munhu a pumbiwako

Mun’wani ni mun’wani munhu a pumbiwako mhaka u na tifanelo leti:

- eku vuliwa eku u hava mhaka ku kala khoto yiku u na mhaka;
- ku kahlula ku byela leswi a pumbiwako ka swona;
- ku nyikiwa karhi u nga rhingana eku a lungisela kuti yimelela;
- eku fumo wu mu lavela munhu woku mu yimelela;
- eku swi buliwako swi torhokeliwa hi lirhimi leli a li twako;
- eku mhaka yi avanyisiwa a ri kona;
- eku a humesa vumboni na ku yalelana na vumboni byi nyiwako;
- eku khandziyisa mhaka ka khoto yale hehla;
- eku mhaka yi langutisiwa hi khoto yale hehla;
- eku avanyiseliwa mhaka kumbe swin’wanyani leswi swi ngakuwa a hi mhaka karhi swi nga endleka kumbe leswi swingewa a hi mhaka karhi wa lowo;
- ku avanyiseliwa mhaka leyi anga ha tsetseleliwe kumbe a nga humaka yona;
- ku nyikiwa phepha li nga tsaliwa mhaka ya yena hi karhi u nga fanela ndzako kaku hakela mali.

Tifanelo hehleni ka swilo

Mun’wani ni mun’wani munhu u na fanelo yaku kuma, ku teka, ku tirhisa, ku cica, ku nyika munhu a tirhisa ka karhi kumbe ku hambana na tshumu wa yena, yena hi xivirhi kumbe ka tlawa.

Mun’wani ni mun’wani munhu a nga faneli ku tekeliwa tshumu wa yena handle

loko swi endleka hi ku rhandza ka nawu eku swi sasekela vanhu votala. Loko swilo kumbe xilo xa yena xi hi tekiwe hi nawu, n'winyi wa xona u fanela ku tivisiwa ka ha hina karhi na kambe a hakeliwa swi fambelanako. Lava va tekako tshumu wa kona va boheliwa eku va tsalela ka khoto. A swi fanelangi ku hindza masiku a rhinganako makhume manharhu va ngase tivisa khoto. N'winyi wa swilo wa kheseliwa ku yala eku swi tekiwa kumbe ku yala mali loko yi nga ringani. Leswi swi khoma mhaka ya tisimu. HI yona mhaka yi landzelako.

Fanelo ya simu yaku rhima

Fumo wa kota ku teka misava ku hi hava ku kheselana eku endlela ku tshamisa vanhu, ku endla man'wani matshamele matshwa, ku byala misinya, ku hlayisa ndawu, ku hlayisa swiharhi kumbe ku endlela swin'wani.

Ku hava hakelo yi endliwako kaku teka misava loko swi fambelani na Nongonoko wa Milawu. Hakela yi kota ku nyikiwa hi hakelo ya leswi swi tova swi hi endliwe ka ndawu ya kona.

Ku hakela ka misava kuta endliwa hi lava va nga hi tekele tiko.

Tifanelo ta leswi swi nga hi rhendzeleta

Mun'wani ni mun'wani munhu u na fanelo yaku:

- kala a nga tshami ka ndawu leyi yi endlako eku vutomi byi onheka;
- Endla eku hikwaswo swi nga mu rhendzeleta swi hlayiseka eku endlela vana va vona.

Swa boha ku fumo u veka nawu ku endlela:

- Sivelela ku ndawu yi nga onheki;
- Ku hlayiseka ka kahle ka ndawu;
- Ku hi kota ku yala hika hi tirhisa ndawu ku kala kupindzuka swi ta atswisa swale mandleni na tumbuluko.

Fumo wa bohiwa eku teka goza eku tifanelo leti tiva kona.

Fanelo yaku kala munhu a nga hlongoliwi

Ku hava munhu a fanelako ku hlongoliwa mutini wa yena kumbe ku fayeliwa muti ku hi hava phepha li sukako ka khoto leyi yi tova yihi tsalile ndzako kaku langutisa mhaka ya kona.

Fanelo hehleni ka dyondzo

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe u na fanelo yaku:

- Kuma dyondzo yi nga fanela leyi yi hakeliwako hi fumo kuhlanganisa na dyondzo ya vakulukumba
- Kuma dyondzo yale hehla ku humelela hi ka fumo. Fumo wa bohiwa eku u endla ku dyondzo yale hehla yiva kona.

Mun'wani ni mun'wani munhu u fanelo yaku aka xikolo xa yena kambe a nga faneli ku endla xihlawuhlawu henge hi leswi swi nga vuliwa hi Nongonoka wa Milawu.

Fumo wa bohiwa ku u teka goza loko tifanelo leti tiva kona.

Tifanelo hehleni ka swa vutomi

Mun'wani ni mun'wani mutshami wa tiko ra Zimbabwe u na fanelo yakuva na vutomi bya kahle ku hlanganisa swa ku phuluka.

Mun'wani ni mun'wani munhu a ngana xivavo lexi a vabyako hi xona ka karhi wo leha u na fanelo yaku a tshunguliwa. Ku hava munhu a fanelako ku yaleliwa ku tshunguliwa loko a tshuka a ngena ka xivavo xoku xa kota kuteka rihanyo ra yena ka karhi wa lowo, tshumi kwihhi laha ku tshunguliwako.

Fumo wa bohiwa ku u teka goza loko tifanelo leti tiva kona.

Tifanelo ka swakudya na mati

Mun'wani ni mun'wani munhu u fanelo yaku a kuma mati obasa a nga kahle na swakudya swi nga rhingana. Fumo wa bohiwa ku u teka goza loko tifanelo leti tiva kona.

Tifanelo ta kuteka

Mun'wani ni mun'wani munhu a ngana malembe khume na tlhanu na manharhu kumbe ku hindza u na fanelo yaku teka na ku sungula ndyangu. Ku hava munhu a fanelako ku endliwa ku a teka kumbe ku tekwa loko a nga swi lavi. Vanhu va mbeu yin'we a fanelangi ku tekana.

Hlamuselo ya tin'wani tifanelo

Tifanelo ta vavasati

- Vavasati va fanela ku hloniphiwa ku kota vanhu vavanuna. Tifanelo ta vona ta fanana na ta vavanuna. Tifanelo leti ti hlanaganisa ku endla swo fana ka tipolitika, swa rifuwo na swa tumbuluko.
- Vavasati vana tifanelo tofana na vavanuna ka vana va vona. Parliament ya kota kuva na xoendla ka tifanelo leti.
- Milawu hikwayo kumbe tumbuluko wu endlako eku tifanelo ta vavasati ti nga humi kahle a ti kheseliwi.

Tifanelo ta vana

Mun'wani ni mun'wani n'wana(a ngana malembe a nga rhinganiko khume na tlhanu na manharhu) u na tifanelo leti:

- Ku khon'wa swofanela hiku landzela nawu;
- Ku kuma xithupa xa matswala hiku hatlisa;
- Ku hlayisiwa hi vatswari kumbe vanhu lava va fanelako
- Ku siveleliwa ka ku tirhisiwa swi nga fanelangiko, ku tirhisiwa swa masangu, ku xanisiwa na ku endlwa swi n'wani swi nga fanelangiko;
- Ku kuma dyondzo, swa vutomi bya kahle, swakudya naka ku tshama;
- Ku kala va nga fositeliwi ku endla masocha kumbe ku ngena ka nyipi;
- Ku kala va nga fositeliwi ku gena ka mabandla ya swa tipolitika;
- Ku kala va nga pfaleriwi ,handle ka loko kuhi hava man'wani maendlelo;
- Loko va pfaleriwa a va fanelangi ku kuva kun'we na vanhu vakulu. Va fanela ku kon'wa kahle.

Ka swin'wani ni swin'wani leswi swi laviwako hi n'wana hi swona swi fanelako ku endlwa. Vana vane fanelo yaku siveleliwa hi khoto.

Tifanelo ta vanhu va nga khosohala

Mun'wani ni mun'wani munhu a nga na malembe a hindzako tlhanu wa makumi na makhume mambirhi u na fanelo yaku kuma:

- Pfuno ku suka ka fumo kumbe ka ndyangu wa yena;
- Ku tsungulisiwa hi fumo;
- Ku sekeliwa hi timali ku suka ka fumo.

Fumo wa bohiwa ku u teka goza loko tifanelo leti tiva kona.

Tifanelo ta vanhu va ngana vulema

Fumo wu fanela ku teka goza ri nga fanela ku endlela ku vanhu va ngana vulema

va kota ku hanya kahle, hi ku endla leswi:

- kuva pfuna eku va kota kuti endlela swilo swa vona;
- ku endla kuva va kota ku hanya na mindyangu ya vona na mitumbuluko ya vona;
- kuva sivelela ka ku tirhisiwa swi nga fanelangiko na ku xanisiwa;
- kuva tshungulisa na kuva sekela ka leswi va lavako;
- kuva nyika leswi va lavako ka ku dyondza ka vona;
- fumo wu pfuna hi ku hakela timali ta ku dyondza ka vona laha va fanelako ku dyondza kona.

Tifanelo ta valwi va nyipi ya chucheko

Valwiva nyipi ya chucheko hi lava va nga lwa, kumbe ku pfuna valwi, kumbe lava va nga pfaleriwa karhi ku nga lwiwa nyipi ya chucheko ya Zimbabwe. Va fanela ku nakanyiwa ka leswi va nga endla eku tiku ra Zimbabwe ri tshutsheka. Va fanela ku pfuniwa hi timali ta penjheni na ku kuma ku tshunguliwa kahle. Parliament yina xoendla hiku vona tifanelo ta vona.

4. Tifanelo ta risima leti kune laha ti nga endliko xana?

Nongonoko wa Milawu wutshwa u na laha tifanelo ti nga endliko. Xiyenge xa kona xi komba swotala leswi swi fanelako ku langutisiwa.

Kune tifanelo ti faneliko kuva kona. Tihlanganisa tifanelo ta ku hanya (handle ka ku loko munhu a avanyiseliwe ku dlawa), tifanelo ta ku hloniphiwa, tifanelo ta ku kala munhu a nga xanisiwi, kumbe ku kala a nga khon'wi kahle, tifanelo ta ku kala munhu a nga endliwi nandza na fanelo yaku avanyisiwa hi ndlela yo fanela.

5. Nawu wa Tifanelo wa kota ku ciciwa xana?

Wa kota ku ciciwa. Mhaka ya tifanelo yi humaka Nongonoko wa Milawu. Nongonoko wa Milawu wa kota kucica. Swiritano, swa tika ku cica Nawu wa Tifanelo. Loko kuri ku Nawu wa Tifanelowu lava ku ciciwa, swa boha eku kuva na referendum.

6. Hi swihi swi nga endliwako eku tifanelo leti ti landzeleliwa?

Nongonoko wa Milawu u nyika tindlela totala ti kotako ku tekiwa eku tifanelo ti nga ka Kavanyisa 4 ti landzeleliwa.

- Nongonoko wa Milawu wutshwa wu endlile eku kuva na Khoto ya Nawu (*Constitutional Court*) leyi yi vonako hi timhaka ta nawu. Leswi swi humaka ka khoto leyi swi khoma tikhoto hikwato. Ka malembe tlhanu na mambirhi a landzelako ku suka laha ku nga huma Nongonoko wa Milawu wutshwa, vaavanyisi va Khoto yale Hehlahlehla (*Supreme Court*) hi vona va tova vaka va avanyisa timhaka ta Khoto ya Nawu.
- Loko ku rina munhu a tova a ka a hleketa ku tifanelo ta yena ti tshoviwe, wa kota ku tsalela ka Khoto ya Nawu eku mhaka ya yena yi lulamisiwa. Nongonoko wa Milawu wutshwa wa khesela eku tshumu munhu loyu a yimelelako munhu a nga kotiko kuya ka khoto, kumbe munhu loyu a tova a yimelele tlawa kumbe vanhu vohambanahambana ku famba ka khoto. Munhu loyu a fambako ka khoto, u fanele eku vulatifanelo ti kumekako ka Kavanyisa 4 ti nga tshoviwa. Khoto ya kota ku ngenela.
- Munhu wa kota ku kombela vaavanyisi kumbe lava va vonako hi swa mhaka eku va khandziyisa mhaka ka Khoto ya Nawu loko yika yi khumba swa tifanelo. Muavanyisi wa kota ku khesa, handle ka loko a vona ku xikombelo xa kona xi hava rheve kumbe kova ku heta karhi.

Tikomixeni Tingati Yimelela (*Independent Commissions*) ti sekelako eku kuva na ku fuma ka kahle tikweni henge hi leswi swi nga xi swona ka Nongonoko wa Milawu, ngopfu ngopfu komixeni yi vonako hehleni ka tifanelo tikweni ra Zimbabwe (*Zimbabwe Human Rights Commission*) kumbe komixeni leyi vonako hehleni ka leswi swi endliwako hi vavasati na vavanuna (*Gender Commission*). Tikomixeni ta kota ku pfuna ka ku hlolisisa mhaka kambe a va koti ku tshema mhaka ku kota Khoto.